

ERICH SINGER — “KRLEŽIJANAC” PRIJE KRLEŽE

Nikola Batušić

U Krležinu (i Cesarčevu) *Plamenu* objavljene su tijekom petnaest brojeva, koliko ih je izašlo u godini 1919. — kada je početkom kolovoza određena obustava daljnje izlaska časopisa¹ — četiri drame. To su Krležin *Michelangelo Buonarroti*,² potom njegov manje poznati, naturalističko -ekspresionistički, nikada poslije pretiskani dramolet *U predvečerje*,³ veći dio Cesarčeva *Otkrića*⁴ i petočina drama Ericha Singera *Neprijatelj*.⁵

Uz hrvatski naslov Singerove drame u zagradi se navodi i njezin njemački izvornik — *Der Feind*, a pridodana je, očito urednička, napomena kako je djelo iz rukopisa preveo Ivan Putnik. Važan podatak o nastanku drame zabilježen je na kraju popisa osoba,⁶ gdje izrijekom stoji: *napisano u proleće 1918*.

Nalazimo se pred dvama zanimljivim pitanjima. Prvo, dakako, glasi: tko je autor drame *Neprijatelj* Erich Singer, dok se drugo odnosi na prevoditelja iz rukopisa — koji je signiran očito pseudonimno kao Ivan Putnik.

O Singeru, suradniku prvoga Krležina časopisa, naša *krležologija* ne pruža gotovo nikakvih bitnih obavijesti. Njegovu dramu *Neprijatelj* kao i prevoditelja na hrvatski uočava, doduše, Miroslav Vaupotić pišući 1964. o Krležinim književnim časopisima, ali se identitetom autora ne bavi. Analizirajući sadržaj *Plamena*, Vaupotić, između ostaloga, navodi i ovo: “Proturatna drama E. Singera *Neprijatelj* (Der Feind) o militarizmu austrijske vojske prevedena je s njemačkog, a književni rad njenog prevodioca Ivana Putnika, interesantne pjesme i lirskopolemički zapisi (npr. *Vojnička glazba njegova veličanstva kralja Velike*

Britanije, Internationala aeterna,⁷ antimilitaristički intonirani) ipak su radovi obrazovanog intelektualca, amaterskog suputnika u literaturi, a ne profesionalnog književnika s čvrstom nutarnjom vokacijom”.⁸ Neposredno prije ove više no lapidarne analize naše drame, Vaupotić u abecednom nabranju *Plamenovih* suradnika spominje i Ivu Sterna — s pseudonimom Ivan Putnik.⁹ Sternov je, međutim, pseudonim razriješen još mnogo prije. U *Jugoslavenskoj knjivi*,¹⁰ pod šifrom *tm*,¹¹ objavljen je 1919. napadaj na Putnikove političke feljtone iz *Plamena*, pri čemu se izrijekom navodi pravo ime njihova autora, a to je *dr. Ivo Stern*. Mnogo kasnije će *Putnika* kao *Ivu Sterna* identificirati i Vatroslav Cihlar u zanimljivoj književnopovijesnoj studiji *Književnost iza rešetaka*,¹² a o Sternu, od 1926. prvo me ravnatelju zagrebačke radiostanice, pisat će iz aspekta povijesti nacionalne radiofonije Nikola Vončina.¹³ Toliko, za sada, o Putniku — Sternu, prevoditelju Singerove drame, a ona je pravi cilj našega istraživanja.

U brojnoj literaturi o prvom Krležinu časopisu ili o mladom Krleži, s iznimkom upravo spomenute Vaupotićeve marginalne bilješke, na *Neprijatelja* se gotovo nitko i ne obazire. Spominje ga, ali samo uzgređice, isključivo u prigodi citiranja Krležina polemičkoga članka iz *Plamena* — *Pismo gospodi od crvene olovke*¹⁴ Stanko Lasić,¹⁵ sve dok dramu nije uočio Boris Senker, pišući u Krležinoj personalnoj enciklopediji o autorovoj *Galiciji*. Tamo navodi kako se ovo djelo *može dovesti u izravnu i posrednu vezu s istodobnim srodnim dramskim i kazališnim radovima, napose na njemačkom govornom području, npr. Posljednjim danima čovječanstva K. Krausa, Pomorskom bitkom R. Goeringa, Neprijateljem E. Singera (i) Piscatorovim dokumentarnim teatrom*.¹⁶ Senker će još pridodati da *glavni lik Singerove drame, Johann Bleich pripada istom tipu individualističkog buntovnika (...) kao i Orlović (iz Krležine Galicije, op. N. B.)*.¹⁷ I to je sve što se o Singerovoj drami i njezinu autoru moglo naći u našoj literaturi.

O Erichu Singeru, dramatičaru koji je *Neprijateljem*, vidjet će se poslije, očito utjecao na neke motive Krležinih drama *Galicija* (1922) i *U logoru* (1934) nitko se, do sada, ništa nije pitao. Niti tko je, niti kako je, kao pisac s njemačkoga govornog područja, došao do uredništva zagrebačkoga *Plamena* kao jedan od samo dvojice živih stranih književnika (uz dvije pjesme francuskoga, lijevo orijentiranoga pjesnika Marcela Martineta) tiskanih na stranicama toga časopisa. A nije se potanje kušalo istražiti niti različite fizionomijske facete prevoditelja¹⁸ drame koji je, čini se očito, bio i poveznicom između autora i Krležina uredništva.¹⁹

Singerov identitet u zagrebačkim je vrelima bilo uzaludno tražiti. Priskočio mi je u pomoć prijatelj dr. Jozo Džambo iz Münchenskoga *Kulturinstitut "Adalbert Stifter Verein"* koji je, pokazat će se, na znatno izdašnjim izvorima krenuo u potragu za Singerom.²⁰ Prema njegovim biografskim i bibliografskim istraživanjima koje je proveo na široku području, evo podataka koji bi mogli rasvijetliti barem dio problema, budući da je sada sigurno kako je riječ o *našemu* Singeru, dakle upravo o autoru *Neprijatelja*, drame objavljene u *Plamenu*.

Eric(h) Singer,²¹ bez sumnje Židov iz Bukovine, rođen je 10. travnja 1896. u Černovcyma (danas Republika Ukrajina), a umro je 3. svibnja 1960. u Londonu. Pravo je studirao i doktorirao u rodnome gradu (gdje je Sveučilište utemeljeno 1875), a potom postao odvjetnikom u Beču. Nakon *Anschlusa* emigrirao je 1938. u Švicarsku, a 1939. otišao u London gdje se ponajviše bavio poviješću, teorijom i suvremenom praksom grafologije. Neki izvori govore da je iz Londona odlazio u SAD,²² a u arhivu *Bibliographia Judaica* u Frankfurtu znaju za dvije osmrtnice koje su o njemu objavljene u Sjedinjenim Državama.²³

Njemačko-židovski književnik Fritz Beer (1911) koji ponovno živi u Njemačkoj, nekadašnji predsjednik *PEN Zentrum der deutschsprachigen Autoren im Ausland*, na upite o Singeru odgovara kako ovaj godine 1940, kada je Beer bio na čelu njemačke emigrantske književničke skupine koja je u Londonu djelovala pod imenom *Thomas Mann*, nije bio njezinim članom. Prema šturim enciklopedijskim podacima,²⁴ uz Singerovo se ime navode sljedeći žanrovi: *Lyrik, Bühnenstück, Parodie, Essay, Kurzgeschichte*. U književnosti se javio već 1913 (!), dakle u sedamnaestoj godini, kao izdavač bukovinskoga *Musen Almanacha*, priredio je antologiju najljepših svjetskih *bordelskih* pripovjedaka (1922) i do odlaska iz Beča objavljivao liriku, prozu i drame. U engleskoj emigraciji izdao je niz knjiga o problemima grafologije, ali i dvije zbirke pjesama te antologiju njemačkoga pjesništva nakon 1910. Dramu *Neprijatelj*, tiskanu 1919. u *Plamenu*, navedena bibliografska vrela ne spominju. Zahvaljujući maru kolege dr. Džambe koji mi je iz nekoliko njemačkih knjižnica i arhiva pribavio preslike različitih tiskanih Singerovih književnih radova kao i rukopise, odnosno tiposkripte pisama, smijemo tvrditi kako je riječ najprvo o ekspresionističkom pjesniku i prozaiku kratke forme, a potom, u londonskom izbjeglištvu, o čovjeku koji se, osim grafologijom, bavio izdavaštvom, ali je još uvijek pisao i prozu.²⁵

Petočina Singerova prozna drama *Neprijatelj* napisana je, kako je i spomenuto, prema navodu u *Plamenu*, u proljeće 1918, dakle nekoliko mjeseci prije pada

Austro-Ugarske Monarhije. Radnja se zbiva u bečkim vojničkim krugovima, ali fabula u nekim detaljima upućuje i na događaje koji su se, u nedavnoj prošlosti, odigrali na jednome od tadanjih ratišta.

Među popisom od preko dvadeset osoba koje sudjeluju u zbivanju nalaze se brojni austrougarski časnici u široku rasponu od generala preko pukovnika, kapetana i vojnoga kapelana, kadeta i podčasnika, sve do priprostih vojnika i ratnih invalida. U *Neprijatelju* nastupaju i četiri sporedna ženska lika: majka i djevojka glavnoga junaka Johanna Bleicha te generalova supruga i bolničarka. Autor je predvidio i sudjelovanje statista (časnici, vojnici, invalidi, puk).

Već je u ovom trenutku zanimljivo usporediti Singerov raspored aktanata s onim Krležinim iz *Galicije*²⁶ i drame *U logoru*.²⁷ U sva se ta tri djela, naime, vrlo lako može utvrditi gotovo identična časnička ljestvica: i kod Singera i kod Krleže pokriva ona sve hijerarhijske razine austrougarske vojske — od običnih, u ratnoj prigodi unovačenih soldata različita socijalnoga podrijetla i dobi, preko *jednogodišnjih dobrovoljaca* i *kadeta* (u civilnom statusu gotovo uvijek intelektualaca), potom profesionalnih *Truppenoffiziera* — sve do predstavnika generalata.

Ova vidljiva podudarnost Singerova i Krležina aktantskoga rasporeda uvjetovana je dakako i ratnom temom triju drama, ali svjedoči i o zasigurno živom Krležinu interesu za djelo koje je, što je naročito bitno, tiskao u svom časopisu upravo u trenutku kada je intenzivno počeo raditi na *Galiciji*.²⁸

Prvi čin Singerova *Neprijatelja* zbiva se u nekoj bečkoj vojarni, u čije dvorište, prepuno nižih časnika, invalida i običnih vojnika stiže *kadet aspirant* Johann Bleich koji traži svoga prijatelja, pričuvnoga poručnika Viktora Abela. Pritom susrećemo okrutnoga kapetana Filipa Metzgera (lako prepoznatljivoga pretka Krležina natporučnika Waltera!), strah i trepet podčinjenih, čovjeka koga nam već od prvoga trenutka autor prikazuje kao bestijalnoga tipa, sklonoga maltretiranju svakoga tko je od njega niže rangiran. Pronašavši prijatelja, Bleich razgovara s njim o besmislenosti ratovanja. Jedan invalid, nakon što Metzger naređuje kažnjavanje običnih vojnika tada čestom metodom vješanja o ručne zglobove (što ćemo u nizu prizora zamijetiti i u Krležinim novelama iz ciklusa *Hrvatski bog Mars*), otkriva Bleichu kako njegov brat Uriel nije na ratištu počinio samoubojstvo (kao što se u Bleichovoj obitelji vjerovalo), već ga je Metzger prigodom jedne ophodnje ubio nožem, kako bi spriječio Urielovu tužbu protiv nečovječnoga časnika. Bleich i

Metzger nakratko se tek pogledom susreću, pri čemu smeteni kapetan promrmlja: *Prokleta sličnost.*

Drugi se čin zbiva u vrtu vile obitelji Bleich. U razgovoru s prijateljem Abelom, Bleich buntovno izjavljuje kako *hoće da se bori i da prosveduje*, zatim u lirskoj sceni s djevojkom Miom govori da *mora da učini još neki put*, a potom naglo odlazi. Prizorište se mijenja. General Schwonzenau u svom salonu obećava kapetanu Metzgeru kako će se *njegov slučaj* na sudu dobro završiti, budući da će *ušutkati anarhistične gospodičice, takozvanu inteligenciju, koji su svi veleizdajnici* (gotovo identično će na Horvatove prosvjede i oružani revolt protiv austrougarskoga militarizma reagirati Krležini viši časnici iz finala *Logora* — Kapetan Lukač: *Hochverräterisches Pack, diese Kroaten!*).

U trećem smo činu na vojnome sudu koji oslobađa kapetana Metzgera svake krivice zbog ubojstva (Krleža, *U logoru*, III. čin: Major Hochnetz — Walteru: *Also ich gratuliere! Tvoja je stvar likvidirana! Walter: Kako likvidirana, Herr Major? Major Hochnetz: Ich hab das sehr geschickt gemacht...itd.*). Johann Bleich je, čuvši presudu, posve slomljen. Ne može razgovarati niti s prijateljem Abelom.

Četvrti se čin zbiva ponovno u vojarni. Soba kapetana Metzgera koji maltretira svoga ordonanca (usp. Krleža, *U logoru*, I. čin, scena Waltera i njegova posilnoga). Ulazi Abel koji moli Metzgera da oslobodi Bleicha ponovnoga odlaska na ratište. Bleich je, naime, bio dobio šestomjesečnu odgodu aktivne službe, ali je neka komisija poništila ovu odluku te bi odmah, još danas, morao krenuti u rat. Metzger beščutno odbija Abelove očajničke pokušaje. Sljedeće je prizorište toga čina u dvorištu vojarnje gdje vojnici i niži časnici rezignirano razgovaraju o sudbini koja ih očekuje na bojištu kamo će se uskoro uputiti. Dolazi Bleich u potpunoj bojnoj opremi, nervozan, na rubu živčanoga sloma. Vidljivo je da to nije samo zbog ponovnoga odlaska na frontu, već i zbog nekog pritajenoga nauma (prijatelju Abelu on će uzbuđeno govoriti: *Zar ne osećaš kako u blaženom ovom, mirnom času, tisuće umiru, životinje i ljudi, kako grizu jedan drugoga. Crvi grizu korenje cveća, strvine gnjiju, radjaju se bakcili, zar ne osećaš nemir, pohotu, dosadu, ludilo, umorstvo u krvi? Zar ne slutiš uzburu u dubinama, stenjanje bolesnika, nemir mora i zvezda, tamno, nemirno traženje, bič i pest? Valja ovo mjesto usporediti s dugim Orlovićevim monolozima u finalu Galicije, lamentacijama slične pesimističko — rezignativne intonacije koje, u obje drame, najavljuju dramatični obrat situacije pa ćemo lako ustanoviti motivsku podudarnost obaju monologa*).²⁹ Pukovnija je spremna za odlazak. Vojni kapelan drži propovijed. Dolazi kapetan Metzger, a

Bleich, *istupio iz reda, pograbi nehotice revolver* te progovori: *ali sad, mora bit. Znao sam da će doći*. Ovdje se tekst zbog cenzure prekida, ali ćemo ipak doznati što se dogodilo u finalu ovoga čina.

Nakon posljednje Bleichove replike druga trećina 196. stranice 5. i 6. broja *Plamena* ostaju prazne. Na sljedećoj, 197. stranici, u samom njezinu vrhu, čitamo didaskalije koje, očito, pripadaju završetku *netiskanoga* četvrtog čina:

(*Komande. Glazba intonira Radeckimarš. Zavesa brzo padne*). Na istoj stranici počinje potom peti čin drame.

Da je riječ o nasilnoj lakuni, odnosno o administrativnom izostavljanju finala četvrtoga čina Singerove drame, doznat ćemo ubrzo iz Krležina polemičkoga članka *Pismo gospodi od crvene olovke*.³⁰ Tamo se, na samome početku teksta, kaže: *Gospodo crvene olovke! Vi ste u ožujskom broju "Plamena" zaplenili u Singerovoj drami poslednju scenu IV. čina, u kojoj simbolična figura austrijske aktivne soldateske, kapetan Metzger, pada pogodjen tanetom jednoga čoveka koji oseća da je u njemu dostojanstvo svih čovečanskih vrednosti uništeno (...)*. Lako ćemo primijetiti kako će identično *dostojanstvo svih ljudskih vrijednosti* i za Orlovića i za kadeta Horvata biti *uništeno* u kasnijoj Krležinoj *Galiciji*, odnosno *Logoru*.

Peti se čin *Neprijatelja* zbiva u bolnici. Bleich umire. Uzrok skore smrti ne znamo, budući da ne znamo ni točan završetak četvrtoga čina. Možda je u pucnjavi koja je očito nastala nakon Bleichova atentata i Metzgerova ubojstva, Bleich bio teško ranjen? Bleich i Abel razgovaraju, pri čemu se znaci agonije javljaju sve intenzivnije u obliku svojevrsnoga buntovnog vizionarstva. Bleich: (...)

Zašto moramo da se mučimo i trudimo i da životinje i ljude koljemo? Zašto? Zašto? Zašto moramo da u blatu ležimo, a gledamo zvezde? Zašto ostajemo uvek na ovoj zemlji? Zašto moramo da opet postanemmo blatom, kad smo jednom bili ponosni ljudi(...)? Na Abelovu rezonersku repliku kako *treba strpljivo živeti*, Bleich zapada u predsmrtni paroksizam, uspoređujući se s Neronom i Herostratom: (...)
Sve sam zapalio i sada stojim gore, izgaram na tornju koji gori, na tornju u vatri! Vidiš li oganj oko ruke moje. Vije se kao barjak! Tako hoću da stojim dok živim, nad vašim plačem kroz tisućljeća i gluhom ću nebu u uši vikati: Ja sam Johann Bleich! Ja sam Johann Bleich! (...) Uspravan hoću da budem do kraja. (više) Neprijatelji! Neprijatelji! Ne mogu da izbegnem. Neprijatelj je srce moje. Ja sam neprijatelj sam sebi! (u strašnim mukama) Mira! Mira! (sruši se na krevet, umire).

Samo formalno petočinka, Singerova drama strukturom kratkih prizora jasno podsjeća na Krausove *Posljednje dane čovječanstva* premda u diskurzu *Neprijatelja*

izostaju interpolacije neposredno dokumentarnoga građevnog materijala (novinske reportaže, ratna izvješća i sl.), postupka naročito karakterističnoga za Krausovo djelo. U 220 prizora *Posljednjih dana čovječanstva* nastupa preko 500 likova, među kojima i više značajnih povijesnih osoba. No, Krausovi su protagonisti, ako se tako uvjetno smiju nazvati, Optimist i Nörgler (*cjepidlaka, čangrizavac, zanovijetalo*) koji u prizorima gdje se pojavljuju iznose — u skladu s nadjenutim im *nom parlant*, oprečna stajališta u svezi sa časovitom političkom, vojnom ili društvenom situacijom. Čini se kako se može naslutiti da su Bleich i Abel iz *Neprijatelja* svojevrsni potomci Krausovih protagonista, a njihovi daleki descendenti bili bi Horvat i Kamilo Gregor iz Krležina *Logora*. I još nešto o Krausovu utjecaju na Singera. Jedan od likova iz *Posljednjih dana čovječanstva*, brutalni austrijski časnik, nosi također *nom parlant*: on je, naime, kapetan *Metzler* (metzeln — rezati na komadiće, klati), dok se Singerov kapetan — ubojica zove *Metzger* (mesar).

Jasno je, dakle, kako se Singerov *Neprijatelj* našao u inspirativnoj pozadini Krležine *Galicije* (pripremljene za izvedbu u Gavellinoj režiji. Do praizvedbe, međutim, 30. XII. 1920. nije došlo zbog navodne telefonske zabrane *za koju dosad nije točno ustanovljeno je li uopće izdana izvan kazališta, a ako jest, tko ju je izdao, a tko u kazalištu primio*),³¹ a po nekim sižejnim crtama, Singerovo djelo nije nezamjetljivo ni u brojnim varijantama kasnije drame ratne, galicijske ubikacije — *U logoru*, prvi put cjelovito tiskane 1934.³²

Na kraju bi valjalo pokušati detektirati i put kojim je Singerova drama došla do zagrebačkoga uredništva *Plamena*. Već je rečeno kako je pseudonim prevoditelja *Neprijatelja* — Ivan Putnik, razriješen u napadaju na Putnika — dr. Ivo Sterna objavljenom u *Jugoslavenskoj knjivi* još 1919.³³

Tko je bio dr. Ivo Stern? Rođen u imućnoj zagrebačkoj židovskoj obitelji 24. XII. 1889, studirao je i doktorirao 1913. pravo u rodnome gradu, gdje je kraće vrijeme bio i odvjetnikom. Prema nekim podacima živio je po završetku I. svjetskoga rata (jamačno je u njemu sudjelovao na austrougarskoj strani) neko vrijeme u Beču, odakle je putovao u brojne europske zemlje. Od 1924. na čelu je skupine zagrebačkih bankara i poduzetnika koja je usprkos rezervama Beograda uspjela izboriti dopuštenje za osnutak zagrebačke Radiostanice (1926), a Stern postaje njezinim prvim ravnateljem, jednim od suvlasnika s najvećim brojem dionica i programskim urednikom sve do 1938. Uoči II. svjetskoga rata Stern mijenja prezime u *Globnik*, 1940. emigrira u Italiju gdje više javno ne djeluje, a 1961. umire u Chiavariju pokraj Genove.³⁴

Izrazito visoke naobrazbe, poliglot, naočit, šarmantan i elegantan, financijski potpuno neovisan, prijateljevao je u Zagrebu s mnogim književnicima (neko vrijeme naročito s Milanom Begovićem), a njegov stan u Jurišićevoj ulici bio je mjesto otmjenih domjenaka jednako, kažu, kao i galantnih pustolovina njegova vlasnika.³⁵ Vrlo istaknuti slobodni zidar, Stern je 1929. u Zagrebu bio i osnivačem elitnoga *Rotary Cluba* s pretežitom masonskim članstvom.³⁶

Njegov izlet u literaturu bio je kratak ali ne i nezanimljiv. Koliko je poznato za sada, objavljivao je jedino u *Plamenu*, i to isključivo pod pseudonimom Ivan Putnik. Neke je pjesme izvorno napisao zasigurno njemačkim jezikom, a prevoditelji su mu bili Miroslav Krleža i August Cesarec.³⁷

Riječ je o emfatičnoj ekspresionističkoj poeziji izrazito pacifističkoga, ali i lijevoga usmjerenja (*Na svetlima grobova Vašijeh / mi ćemo zapaliti baklje ... Bez svetala na grobovima Vašijem / ne bismo se zapalili nikad* — iz pjesme *Baklje*), odnosno o stihovima koji, poput brojnih drugih u *Plamenu*, zanosno kliču *Internacionali* (*Most je znamen vremena našega. Most od mene do tebe. Most od nas do vas. Most od svijeta do svijeta / Most od naroda do naroda. U tom namenu teče naše vreme, vreme mostogradnje* — početak pjesme *Vreme mostogradnje*).

Zanimljivija, međutim, od njegove poezije, dva su Sternova politička feljtona. Upravo su oni izazvali prije spomenutu polemičku invektivu u *Jugoslavenskoj njivi*. Prvi, alegorijski koncipirani tekst³⁸ odnosi se na paradu srpsko-jugoslavenske vojske u Zagrebu 17. I. 1919 (u tekstu se alegorijski govori o engleskoj vojničkoj glazbi u Beču!) koju pacifist Stern, kao i svaku oružanu silu, promatra kao *simvol sistema, apsolutnog državnog individualizma, onog bestijalizma u kome čovek ubija uz pratnju vojničke glazbe. Oružje, svetost oružja, karakteristikon Europe*. Zalažući se za internacionalizam, Putnik — Stern vjeruje kako će se *odnošaj nacionalnih grupa promeniti. I nestati će postepeno osećaja međusobne odeljenosti narodnih grupa, a doći ćemo do osećaja opšte zajednice* (...) *Nema jedinice ili naroda koji bismo mogli nazvati velikim — naprosto jer postoji*.

Drugi Sternov politički feljton posvećen je problemu židovske dijaspe u novoj, poratnoj Europi.³⁹ Smisao židovskoga puta je da *čitavom snagom našeg srca sjedinjujemo rastavljeno* (...) *da budemo Veliki svećenici slobode*. Protiv takvih Sternovih pogleda na budućnost Europe koju bi sada, nakon završetka rata upravo Židovi trebali amalgamirati, ustao je spomenuti *tm* u tada već snažno unitarističkoj

Jugoslavenskoj njivi, optužujući autora kako zastupa mesijanizam židova – boljševika Trockoga i Béle Kuna, pa su odabrani postali diktatori (naravno da usreće svijet, rješavajući socijalne probleme strojnim puškama i crvenim gardama), a svi ostali su degradirani na stepen bespravne raje.⁴⁰ Koliko nam je za sada poznato, osporavani Sternov članak bio je i njegov posljednji prilog ne samo u *Plamenu*, već i u hrvatskom književnom životu.

Put Singerove drame *Neprijatelj* iz Beča do Krležina i Cesarčeva *Plamena* očito je trasiran preko zagrebačko-bečkoga židovskog intelektualnoga kruga u kojemu se uz Ivu Sterna jamačno nalazio i Iljko Gorenčević, zapravo Leo Grün (1896 – 1924) također zagrebački student prava, a potom bečki student povijesti umjetnosti, od 1917. suradnik osječkoga njemačkog lista *Die Frau*, a od 1919. *Plamena* i drugih hrvatskih časopisa gdje objavljuje likovne i književne kritike.⁴¹ Zanimljivo se podsjetiti da je Singer rođen 1896, iste godine kad i Gorenčević – Grün, a da je Stern bio samo sedam godina stariji. Riječ je, očito, o generacijskom krugu koji, između ostaloga, karakterizira ne samo židovsko podrijetlo, već i identičnost struke – i Stern i Singer i Grün bili su pravnici, potom lijeva politička orijentacija, internacionalizam i antimilitarizam, a svakoga pojedinca u toj sredini i obilježja *Schöngeist*a s brojnim interesima u različitim umjetničkim područjima.

Na kraju bi se, pomalo heretički, moglo zapitati nisu li Stern i Grün, u razdoblju suradnje u *Plamenu* i prigodom posredovanja Singerove drame Krleži, upoznali u Beču Zagrepčanina Alfreda Diamantensteina (rođenoga također 1896!), obavještajca koji je, kao što se danas pouzdano znade, donio 1919. iz Mađarske (iz tabora Béle Kuna) sredstva za djelomično financiranje *Plamena*. Nakon temeljitih istraživanja (potaknutih i Krležinim razgovorima s Ivanom Očakom i drugima), danas je poznato kako je Cesarec primio tada određenu svotu novaca, Diamantenstein je potom uhićen kao neuspjeli organizator komunističkoga državnog udara, što je dovelo po poznate *Afere Diamantenstein*, uobičajeni naziv za policijsko-sudski proces koji se vodio u ljeto 1919. kada je policija uhitila niz komunističkih prvaka tereteći ih da su u sprezi s mađarskom komunom smjerali organizirati prevrat.⁴²

BILJEŠKE

¹ Usp. natuknicu "Plamen" (autor *VI. Bo.*, tj. mr. Vlaho Bogišić), *Krležijana*, sv. 2, str. 165 — 166, LZMK, Zagreb, 1999. i komentare Davora Kapetanića uz natuknicu *Plamen*, u: *Krležijana, Bibliografija Miroslava Krleže*, str. 157, LZMK, Zagreb, 1999.

² Br. 1, str. 7 — 17, br. 2, str. 41 — 59 i br. 3, str. 104 — 107.

³ Br. 7, str. 26 — 35.

⁴ Br. 13, str. 4 — 23, br. 14, str. 44 — 64 i br. 15, str. 102 — 114. U br. 15, str. 114, čitamo obavijest — *sledi*, ali je *Plamen* nakon toga broja prestao izlaziti, pa je nastavak izostao. Cjelovita je drama objavljena tek 1965, *Rad JAZU*, Zagreb, knj. 342. Usp. Branko Hećimović: *Dramatičarske ambicije Augusta Cesarca*, u: *Može li se Lauri vjerovati?*, str. 99 -122, Znanje, Zagreb 1982.

⁵ Dvobroj 5-6, str. 174-199.

⁶ *Plamen*, br. 5-6, str. 174.

⁷ Nepotpisani članak *Internationala aeterna* u br. 5-6, str. 237 — 239 nije Putnikov, već, jamačno, Cesarčev. Usp. M. Lončar: *Krležini književni časopisi, Književna istorija* — časopis za sve kulturne probleme, VI, br. 24, str. 673 — 700, Beograd, 1974. Putnik je, međutim, autor jednoga drugog političkoga feljtona u *Plamenu* pod naslovom *O smislu lutanja — problem jevrejske rase*, br. 9, str. 85 — 87. O razrješenju ovoga pseudonima kao i Putnikovim pjesmama te njegovim feljtonima bit će riječi poslije.

⁸ M. Vaupotić: *Krležini književni časopisi, Krležin zbornik* (ur. I. Frangeš i A. Flaker), Institut za nauku o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, knj. I, str. 341 — 364, Zagreb, 1964.

⁹ Nav. dj. u bilj. 8, str. 349.

¹⁰ *Jugoslavenska njiva*, III., br. 20, str. 322, Zagreb, 1919.

¹¹ Šifru *tm* nismo uspjeli riješiti. Usp. M. Vidačić: *Pseudonimi, šifre i znakovi pisaca iz hrvatske književnosti, Građa*, knj. 21, JAZU Zagreb, 1951. Šifra *tm* protumačena je ovdje kao *Mikulić Tomislav*, s nadnevkom rođenja 1911. pa taj autor ne može biti pisac polemičkoga teksta protiv Ive Sterna tiskanoga 1919.

¹² *Riječka revija*, X. br. 3-4, str. 115 — 130, Rijeka, 1961. Čini se kako je Vaupotić tek nakon Cihlarova članka doznao za Putnikov identitet. Bez citiranja izvora, prenosi Vaupotić u svoju studiju o Krležinim časopisima doslovno, identičnim sintagmama, sve Cihlarove podatke o suradnicima *Plamena*. Zahvaljujem, ovom prigodom, kolegama — mr. Vlahu Bogišiću i dr. Nikoli Vončini na podacima koji su me uputili na vjerodostojna vrela za identifikaciji *Putnika* — *Sterna*.

¹³ Usp. N. Vončina: *Prilozi za povijest radija u Hrvatskoj, Zbornik trećeg programa Radio Zagreba*, sv. 13, Zagreb, 1986. Isti (nepotpisana natuknica) u: *Hrvatski leksikon* (gl. urednik dr. Antun Vujić), sv. II, str. 477, Zagreb, 1997.

¹⁴ *Plamen*, br. 7, str. 35 — 36. Krležin članak, inače jedan od njegovih najboljih polemičkih tekstova toga vremena, uperen je protiv cenzure koja je zabranila tiskanje

završetka IV. čina Singerova *Neprijatelja*. Iz ove Krležine intervencije današnjem je čitatelju razvidna neočekivana lakuna koja se pojavljuje u tiskanom dijelu Singerove drame (*Plamen*, br. 5-6, str. 196). O završetku IV. čina *Neprijatelja* (odnosno o pokušaju rekonstrukcije fabularnoga tijeka danas nepoznatoga dramskog zbivanja), bit će riječi poslije.

¹⁵ Stanko Lasić: *Mladi Krleža i njegovi kritičari (1914 – 1924)*, str. 328, Globus – Međunarodni slavistički centar SR Hrvatske, Zagreb, 1987.

¹⁶ Kako navodi njemačka leksikografija (Ivo Braak: *Gattungsgeschichte deutschsprachiger Dichtung in Stichworten Ib Dramatik*, Ferdinand Hirt, Kiel, 1975, i Gero von Wilpert: *Lexikon der Weltliteratur*, Band II, Werke, Kröner, Stuttgart, 2/1980), Krausova drama nastajala je između ljeta 1914. i srpnja 1917. Prva verzija objavljivana je između 1918. i 1919. u posebnim svescima časopisa "Die Fackel", a konačni tekst djela objelodanjen je u Beču 1922. Drama Reinharda Goeringa *Die Seeschlacht* tiskana je 1917, a praizvedena 1918. Singer je, dakle, u trenutku nastanka *Neprijatelja* jamačno mogao poznavati početne dijelove Krausove drame, kao i prethodno tiskano Goeringovo djelo.

¹⁷ Usp. B. Sen. (prof. dr. Boris Senker), *Galicija, Krležijana*, sv. 1, str. 277 – 279, LZMK, Zagreb, 1993.

¹⁸ Djelo je prevedeno ekavicom koja se u to vrijeme rabila u *Plamenu*.

¹⁹ O tom sam problemu dana 28. ožujka 2000. godine vodio duži razgovor s prof. dr. Stankom Lasićem koji mi, na obostranu žalost, nije mogao dati nikakav odgovor na upite o Singeru, odnosno Sternu kao njegovu zagrebačkom posredniku, ohrabrujući me jedino u pokušaju rasvjetljivanja ove književnopovijesne zagonetke.

²⁰ I ovom mu prigodom, još jednom, najsrdačnije zahvaljujem. Njegova pisma (München, 23. II. 2000. i 8. III. 2000.) s rezultatima potrage za Singerovom biografijom i bibliografijom unose vrlo mnogo svjetla u našu zagonetku.

²¹ *Deutsches Literatur – Lexikon. Biographisch-bibliographisches Handbuch*, 3. Aufl., Bern und München: G. K. Saur, Band 18 (1998), S. 99.

²² *Bukowina – Institut* u Augsburgu (prema pismima g. dr. Džambe) ima podatke kako je Singer za vrijeme svoga londonskog razdoblja djelovao u, za sada, neidentificiranoj funkciji u Hollywoodu. Ovaj zavod na upite o eventualnoj Singerovoj ostavštini nije mogao potvrdno odgovoriti, ali je moga informatora obavijestio kako je pitanje *Singer* stavljeno u njihovu rubriku *agenda*, za koju će tražiti pomoć i nekih američkih zavoda koji se bave sudbinom europskih židovskih emigranata, odnosno imigranata u SAD. Tako *slučaj* biografije Ericha Singera još uvijek ne možemo smatrati zaključenim.

²³ Iz pisama dr. Džambe, nav. dj. u bilj. 20.

²⁴ Uz dj. nav. u bilj. 20, valja spomenuti i *Kürschners deutscher Literaturkalender. Nekrolog 1956 – 1970*.

²⁵ U posjedu sam danas brojnih preslika Singerovih književnih radova. Ekspresionističke pjesme tiskane su mu u različitim njemačkim časopisima (*Die Schaubühne, Das Landhaus, Das Flugblatt, März* i *Das junge Deutschland*) od 1916. do 1919. Literarno se, dakle, afirmirao već kao mladić (ponavljamo, rođen je 1896). U Londonu, nakon II. svjetskoga rata, pisao je i dalje pjesme, a iz jednoga se dijela njegove

korespondencije (dva pisma Hermannu Hesseu iz 1952. i jedno iz 1957. te dva pisma njemačkom književniku Wilhelmu Lehmannu — 1882 — 1968) može razvidjeti kako Singer, premda je u zaglavlju svoga pisacjeg papira imao otisnuta obilježja tadanjega zanimanja — *graphologist and psychologist*, nije nikako napustio književnost. Iz spomenutih se pisama lako može razaznati kako je pripremio novo izdanje svoje ranije antologije *Bänkelbuch* (prvotisk 1920, novo izdanje 1955) te također 1955. objavio *Zrcalo neprolaznoga — izbor iz njemačke lirike nakon 1910.*

Pisao je, međutim, i prozu. Naime Singerovo pismo Hermannu Hesseu iz Londona od 23. VI. 1957. svjedoči kako je njegova *basna* (ne navodi joj se ime) u konačnom rezultatu jednoga bonnskog natječaja za kratku priču na temu *prevladavanje podaničkoga duha* osvojila prvo mjesto. Singer je, dakle, smatrao potrebnim iznijeti taj podatak mnogo poznatijem Hesseu, očito naglašavajući kako literarno još uvijek živi.

²⁶ S podnaslovom *Kroaten — Lager, Kritika*, br. 3–6, Zagreb 1922. Premda nekoliko puta najavljivana u novim varijantama i edicijama, drama, kasnije, više nikada nije objavljena. Usp. B. Senker — natuknica *Galicija*, u: *Krležijana*, sv. 1, str. 277–279, LZMK, Zagreb, 1993.

²⁷ Prvotisk cjelovitoga djela — *Minerva*, Zagreb, 1934.

²⁸ Usp. Davor Kapetanić: *Bibliografija Miroslava Krleže*, str. 37–38, LZMK, Zagreb, 2000. Prema Kapetanićevim navodima koji se pozivaju na brojna i žanrovski različita djela nekoliko autora, Krleža je dramu *Galicija* (kojoj osnovica potječe od neobjavljene novele), počeo pisati 1918, s naročito pojačanim radom na djelu od srpnja 1919. To će reći da je kod finalizacije *Galicije* već poznavao Singerova *Neprijatelja*, što je objavljen u *Plamenu* br. 5 i 6 od 15. III. 1919.

²⁹ Usp. dj. nav. u bilj. 25, str. 268–270.

³⁰ *Plamen*, br. 7, str. 35–36. Članak nije potpisan, ali je u *krležologiji* nedvojbeno identificiran kao Krležin. Usp. D. Kapetanić, dj. nav. u bilj. 1, str. 22.

³¹ Usp. Boris Senker, natuknica *Galicija* u *Krležijana*, sv. I, str. 277–279, LZMK, Zagreb, 1993. i Vlaho Bogišić: *Problem Krležine 'Galicije'*, “Krležini dani u Osijeku” 1987–1990–1991, Zbornik, str. 25–35, Osijek — Zagreb, 1992.

³² Usp. N. Batušić, natuknica *U logoru, Krležijana*, sv. 2, str. 465–469, LZMK, Zagreb, 1999. Za genezu drame *U logoru* pronašli smo, međutim, i niz podataka u Krležinoj dijarijskoj prozi između 1916. i 1919. Usp. N. Batušić: *Najava drame U logoru (za jedno moguće čitanje Krležinih Dnevnika)*, u: *Trajnost tradicije*, Zagreb, 1995.

³³ Usp. bilj. 10, 12 i 13 ovoga rada.

³⁴ Usp. podatke iz radova N. Vončine, nav. u bilj. 13.

³⁵ Neke podatke o Ivi Sternu dugujem svome ocu dr. Nikoli Batušiću (1907–1985), jednome od prvih spikera zagrebačke radiostanice od koga sam, u ranoj mladosti, čuo pripovijedati o njegovu nekadašnjem ravnatelju (i ne sluteći da ću se jednom pozabaviti njime kao književnikom!) i svojoj majci dr. Ivani Batušić (1912), koja je sredinom tridesetih godina upoznala Sterna.

³⁶ Usp. Ivan Mužić: *Masonstvo u Hrvata* (masoni i Jugoslavija), str. 272, Split, 2/1983.

³⁷ Putnikova (Sternova) bibliografija iz *Plamena* izgleda ovako:

1. *Vojnička glazba njegovog veličanstva kralja Velike Britanije (nacionalni šovinizam i duša čovječja)* — [politički feljton — alegorija], br.4, str. 140 — 145
  2. *Pesma, Pesma bogu zlata i banknota, Baklje* — [pjesme. Ispod zajedničkoga naslova *Tri pesme* Ivana Putnika stoji god. 1916. Prve dvije pjesme preveo je Krleža, a treću Cesarec. Izvornik se ne navodi, ali je očito riječ o njemačkom jeziku. Putnikove pjesme tiskane su na uvodnom mjestu ovoga dvobroja], br. 5 i 6, str. 161 — 163
  3. *Neprijatelj (Der Feind). Drama u pet čina. Napisao: Erich Singer. Iz rukopisa preveo Ivan Putnik.* Br. 5 i 6, str. 174 — 199
  4. *Pesme Ivana Putnika (Vreme mostogradnje, Pesma na Sinaju čovečanstva)* — [bez uredničke napomene o mogućem prevoditelju, usp. br. 2!], br. 7, str. 24 — 25
  5. *O smislu lutanja — problem jevrejske rase* — [politički feljton], br. 9, str. 85 — 87
- ³⁸ Usp. bibliografsku bilješku u napomeni br. 36.
- ³⁹ Usp. bibliografsku bilješku u napomeni 36.
- ⁴⁰ Usp. bilj. br. 10.
- ⁴¹ O Gorenčeviću — Grünu usp. članak Aleksandra Flakera i Mirjane Petričević u *Krležijana*, sv. 1, str. 303 — 304, LZMK, Zagreb, 1993. s bibliografijom i literaturom.
- ⁴² Usp. Ivan Očak: *Krleža — Partija*, Zagreb, 1982. i natuknice istoga autora *Afera Diamantenstein i Diamantenstein, Alfred*, u: *Krležijana*, sv. I, str. 4 — 5 i str.146, LZMK, Zagreb, 1993.